

IN TOMUM NONUM

Præfatio.

Etsi in confutandis Manichæis et Arianis labores gravissimos, ut ex superioris tomi opusculis satis intelligitur, sustinuit Augustinus; si tamen ii cum sequentibus scriptis, quæ adversus Donatistas idem edidit, conferantur, næ illi veluti quædam ludicræ velitationes et umbratica certamina facile reputabuntur. In Donatistis enim longe concitatiores motus magisque obfirmata pervicacia et indomita crudelitas, cui armata militum manus animos et furorem ministrabat. His non alia sanctissimus Doctor arma opposuit, quam charitatis, lenitatis et patientiæ infractæ, quibus disputationes et collationes suas cum illis schismaticis, sive scripto, seu colloquio habitas, muniebat. Ad has vero fructuose legendas Lectorum animi brevi narratione rerum quæ ad Donatistarum historiam pertinent, comparandi sunt; ut hoc proposito specimine eruditi jam nota paucis repetant, et minus in his versati ad hanc lectionem instructi accedant.

Donatistarum schisma in Africa ortum est anno ferme quadragesimo tertio ante natum Augustinum, post finem persecutionis Diocletiani. Is anno Christi trecentesimo tertio primum edictum in Christianos promulgavit, mense martio, si Eusebium in Historia Ecclesiastica sequamur (*Euseb., Hist. Eccles., lib. 8, cap. 2*); aut aprili, si acta Martyrum Palæstinæ: quo edicto « ecclesiæ quidem ad solum usque dirui, sacri vero codices flammis absumi jubebantur. » Id autem, agentibus Anulino Proconsularis, et Floro Numidiæ præfectis, rigidissime confectum est in Africa, ubi atrociter sævitum in Christianos eidem edicto repugnantes. Ex his quidam sese ultro suppliciiis objecere, palam professi, se quos penes se haberent Libros sacros nunquam tradituros. Immoderatum hunc zelum improbavit Mensurius Carthaginiensis episcopus; eosque qui hoc agendi modo martyrium sibi accersissent, martyrum loco haberi vetuit, Cypriani exemplo (*Augustinus, Brevic. Collationis cum Donatistis, die tertia, cap. 13; Cyprianus, epist. 83, seu 81*): quod synodus Eliberitana ante caverat de iis qui idola ejusdem rei gratia confregissent (*Concilium Eliberitanum, can. 60*). Verum alii in aliud extremum prolapsi sunt, imbecillitate et abjectione animi, tradendo Libros sacros in manus profanorum, ob id Traditores appellati, famosa sane appellatione, quæ Donatistarum schismati occasionem et colorem præbuit. Hujus criminis insimulatus est ab eis Mensurius, præcessor Cæciliani; maxime vero Cæciliani ordinator Felix Aptungitanus, quem in suo Carthaginiensi concilio malorum omnium fontem dixerunt: sed hæc criminatio legitimis probationibus destituta erat, eaque postmodum in ipsos accusatores justius rejecta est (*Augustinus, Brevic. Collationis, die tertia, cap. 13; epist. 88, n. 3; et Contra Cresconium, lib. 3, cap. 60*).

Enimvero post persecutionem codicum tradendorum, in concilio Cirtensi, quod a Numidis undecim vel duodecim episcopis, ordinandi causa in Pauli locum episcopi, anno trecentesimo quinto celebratum est, Secundus Tigisitanus antistes, antiquitatis titulo cæteris superior, cum ante omnia universos et singulos ejusdem conventus episcopos criminis expertes esse probari voluisset, in ipsa inquisitione hædere coactus est, indulgendo collegis suis, qui vulgatæ Traditionis rei censebantur, ne et ipse eadem accusatione obligaretur (*Augustinus, Contra Cresconium, lib. 3, capp. 26 et 27*). Itaque pendente purgatione, Silvanus non sine populi expostulatione Silvanum Traditorem vociferantis, atque alium ejus loco flagitantis, Cirtensi Ecclesiæ præfectus est (*Gesta apud Zenophilum consularum, in Appendice hujus tomi*).

His auctoribus conflatum est post sex inde annos schisma Donatistarum, cui jam viam fecerat Donatus Ecclesiæ a Casis-Nigris in Numidia episcopus, perturbando Carthaginensem Ecclesiam eo tempore quo Cæcilianus in ea diaconus erat (*Augustinus, Brevic. Collationis cum Donatistis, die tertia, cap. 12*); sed absque ulla unitatis scissura usque ad obitum Mensurii, et Cæciliani subrogationem, quæ libertate Christianis per Maxentium concessa, anno trecentesimo undecimo facta est (*Id., de Unico Baptismo, cap. 16, n. 29*). Tunc quippe in Cæcilianum insurrexerunt tria hominum genera, « impii, fures, superbi » (*Id., Psalm. contra partem Donati.*) Hujus extremi generis fuere Botrus et Celestius, qui Carthaginensem cathedram ambientes, eandem Cæciliano invidebant. Medii erant seniores fideles plebis Carthaginensis, qui depositam apud se per Mensurium, cum ad comitatum proficisceretur, ejusdem ecclesiæ pecuniam successori restituere nolebant, ob id « fures ecclesiastici argenti » appellati (*Optatus, lib. 1; Augustinus, Contra Epistolam Parmeniani, lib. 1, cap. 3, n. 5*). Denique primi generis antesignana fuit Lucilla, pecuniosissima et factiosissima femina, Cæciliano infensa ob increpationem ab eo diacono sibi factam, quod ante « spiritualem cibum et potum os nescio cujus martyr », inquit Optatus, « si tamen martyr, libare dicebatur » (*Optatus, lib. 1*). Hi omnes conspiratione in Cæcilianum inita, ad Secundum Tigisitanum aliosque Numidiæ episcopos provocarunt, eosque novæ electionis causa Carthaginem accerserunt, Cæciliani ordinationem, quod a Felice Aptungitano, Traditionis crimine, ut ipsi vulgabant, obligato, facta esset, vitiosam causati. Ergo Carthaginem convenere episcopi

numero ferme septuaginta (*Augustinus, Brevic. Collationis, die tertia, cap. 14*): in his Traditores illi concilii Cirtensis, quibus confessis Traditoribus Secundus ignovit, una cum Silvano itidem Traditore, quem ejusdem urbis Cirtensis episcopum instituerant (*Id., Contra Cresconium, lib. 3, cap. 27*). Hospitio excepti omnes a prædictis factiosis, non a Catholicis, quorum petitione Cæcilianus fuerat ordinatus (*Optatus, lib. 1*). Vocatus in iudicium Cæcilianus adesse recusavit, cum eos non veros iudices, sed inimicos atque corruptos convenisse cognosceret: imo etiam tota Ecclesia Cæcilianum tenuit, ne se latronibus traderet. Absentem itaque et adesse nolentem damnaverunt seditiosi illi episcopi, tanquam a Traditoribus ordinatum, et quia, cum esset diaconus, victum afferri martyribus in custodia constitutis prohibuisse dicebatur (*Augustinus, Brevic. Collationis, die tertia, cap. 14*); atque ejus loco Majorinum, Lucillæ domesticum, qui lector in diaconio Cæciliani fuerat, suffecerunt (*Optatus, lib. 1*).

Ex hac ordinatione scissa est in duas partes universa Africa, constituti in plerisque Ecclesiis duo pro utraque parte episcopi; aliis orbis christiani provinciis in Cæciliani communionem omnino persistentibus. Quin etiam Constantinus imperator eidem ab initio favit, cum e fisco erogationes in Africa religionis catholicæ ministris fieri jussit per ipsum Cæcilianum; quem etiam suis litteris dignatus est, in quibus testatur sibi non probari « quosdam non « satis compositæ mentis homines, » id est Donatistas, « qui sanctissimæ et catholicæ Ecclesiæ populum improba atque adulterina falsitate tum corrumpebant » (*Epist. Constantini ad Cæcilianum, in Appendice hujus tomi*). Nec obscure eidem Cæciliano suffragatur Imperator in epistola ad Anulinum Africæ proconsulem de immunitate clericorum: qui Anulinus in sua ad Constantinum relatione scribit, sacram Imperatoris se cum Cæciliano communicasse, cumque aliis, « qui sub eodem agebant, » quos ad instaurandam Ecclesiæ unitatem sit cohortatus (*Relatio Anulini, in eadem appendice*); at duos sibi a Cæciliani adversariis porrectos fuisse libellos, quos ad Imperatorem dirigeret. Unus ex his libellis inscriptus erat, « Libellus « Ecclesiæ catholicæ criminum Cæciliani datus a parte Majorini: » quod nomen usurpabant primum schismatici illi, antequam a Donati factione vocabulum sibi tribuissent. Alterum libellum verisimile est fuisse illum Donatarum supplicem libellum, die decimâ quinta aprilis, anno trecentesimo decimo tertio datum, quo iudices e Galliis, qui Traditionis expertes erant, ab Imperatore poscebant.

Annui petitis Constantinus. Dati quippe sunt iudices tres ex Gallia episcopi, Maternus ex Agrippina civitate, Reticius ab Augustoduno, et Marinus Arelatensis (*Optatus, lib. 1*). Hi jussu Imperatoris Romam profecti, et una cum eis quindecim Itali episcopi, convenerunt in domum Faustæ in Laterano, Constantino III et Licinio III Coss., sexto nonas octobres, feria sexta, hoc est anno trecentesimo decimo tertio, Miltiade præsentente, cui causa hæc accuratissime dijudicanda et ex præscripto justitiæ terminanda commissa fuerat per sacram imperatoris (*Epist. Constantini ad Miltiadem, in Appendice hujus tomi*). Jussus etiam stetit se ad concilium Cæcilianum cum episcopis ex sua communionem decem: totidemque adfuerunt ex adversa factione; in his Donatus a Casis-Nigris, dux schismaticorum. Causa tribus sessionibus ventilata et examinata, purgatus est Cæcilianus; damnatus vero ipse Donatus, ut totius factionis auctor et incentor, « et a singulis in eum dictæ sententiæ, quod confessus sit se rebaptizasse, et episcopis lapsis manum imposuisse, quod ab Ecclesiâ alienum est » (*Optatus, lib. 1*). De aliis porro ejusdem partis episcopis, ut ipsorum infirmitas lenius excepta intus sanabilis fieret, id statutum est, ut si ad Ecclesiæ communionem recipere se vellent, in suis honoribus susciperentur, etiamsi extra Ecclesiam ordinati essent (*Augustinus, epist. 185, cap. 10, n. 47; et epist. 43, cap. 5, n. 16*).

« Eodem tempore, » ait Optatus (post concilium Romanum, an post Arelatense, de quo mox dicemus), « idem Donatus » Africam repetendi facultatem, eo pacto ut nec ad Carthaginem accederet, petiit: eodemque tempore Imperatori suggestum est, « ut bono pacis Cæcilianus Brixie retineretur, et factum est. » Missi insuper Carthaginem episcopi duo, Eunomius et Olympius, qui Ecclesiam catholicam eam esse referrent, quæ per universum orbem diffunderetur, ipsamque Cæciliano communionem conjunctam, Cæcilianum denique purgatum iudicio novemdecim Romani concilii episcoporum, quod dissolvi non posset (*Optatus, lib. 1*) *Append. hujus tomi, in excerptis ad historiam Donatarum pertinentibus, vide sectionem cui titulus est: « Eunomius et Olympius episcopi in Africam missi: » etc.*

Hæc sententia reprimendo schismati, et paci restituendæ sufficere videbatur: at Donatistæ in sua pertinaciâ obfirmati, non recte iudicatum, apud Imperatorem conquesti sunt, « quod eorum omnis causa non fuisset audita, sed potius iidem episcopi quodam loco se « clausissent, et prout ipsis aptum fuerat iudicassent » (*Epist. Constantini ad Ablavium, in Appendice hujus tomi*). Addebant minorem fuisse episcoporum in illo Romano conventu numerum, quam ut tantæ controversiæ modum imponere potuissent, adeoque alterum episcopale iudicium sibi esse necessarium. Eorum vero expositio maxime in Felicem Aptungitanum episcopum recidebat, a quo, utpote Traditore, Cæcilianum rite ac legitime ordinari haud potuisse contendebant (*Epist. Constantini ad Chrestum, in eadem appendice*).

Eorum postulatis quantumvis iniquis, quo scilicet schismaticis turbas eundi omnem viam et occasionem præcluderet, assensit Constantinus, permisitque Felicis accusationem in publico Africæ iudicio examinari coram Æliano proconsule: a quo Felix impacti criminis innocens pronuntiatus est. Præterea Arelatem synodum indixit Imperator, ut tota Cæciliani causa denuo ad examen revocaretur, anno ut videtur proximo post concilium Romæ-

num. Re maturius expensa, Cæciliani causa iterum superior ex illo celebri concilio evasit.

Verum nec sic Donatistarum contumacia fracta est: qui ad Imperatorem appellatione interposita, supremum ejus judicium interpellarunt. Hanc appellationem non sine stomacho et indignatione admisit Constantinus, sed eo tamen animo, ut si deinceps rixas et contentiones excitare pergerent, gravissimis in eos pœnis animadverteretur. Utrisque ergo Mediolanum vocatis, auditisque partibus, ac rationum momentis utrinque libratis, Cæcilianum « omni innocentia præditum » edixit Imperator, ut constat ex ipsius litteris die decima novembris, anno trecentesimo decimo sexto ad Eumalium scriptis. Sed cum nec tam solemnibus iudicio obstinatissimi homines acquiescerent, « eos » idem Augustus, si Parmeniano credimus, « ad campum, id est, ad supplicium duci jussit, Hispano Osio, » ut ille quidem invidiose dicit, « suggerente » (*Augustinus, Contra Epistolam Parmeniani, lib. 1, cap. 8*). Certe « legem dedit severissimam; et adversus errorem multa constituit; et eis basilicas jussit auferri; » præcepitque « ut loca congregationum ipsorum fisco vindicarentur » (*Id., epist. 105, n. 9; Contra Litteras Petiliani, lib. 2, cap. 92; et epist. 88, n. 3*). Quin etiam exilium in quosdam ex illis decretum fuisse inde intelligitur, quod « de illorum exilio soluto et eorum furore Deo vindici dimittendo litteras dedit » Constantinus anno trecentesimo vigesimo primo (*Id., Ad Donatistas post Collationem, cap. 33*).

Sic itaque Donatistarum schisma in hæresim versum est, non eo tantum nomine, quod « hæresis schisma inveteratum » ab Augustino appellatur (*Id., De Hæresibus, cap. 69*), cum « schisma » sit « recens congregationis ex aliqua sententiarum diversitate dissensio » (*Id., Contra Cresconium, lib. 2, cap. 7*), verum etiam quod Ecclesiæ unitate violata in falsa item dogmata prolapsi sunt. Nam cum in suæ contumaciæ patrocinium id semel constituisent, nempe reorum consortio culpam et reatum eorum incurri; hoc deinde colligebant, Ecclesiam catholicam in sola Donati parte integram remansisse, cæterum in aliis terrarum partibus periisse « quasi contagione communionis extinctam, » nimirum « propter crimina Cæciliani » (*Id., De Hæresibus, cap. 69*), cum quò aliæ Ecclesiæ communicaverant. Ad hæc, Sacramentorum efficaciam a ministrorum virtute pendere asserebant, adeoque Baptismum extra Donati societatem nullum et invalidum esse. Quapropter Catholicos, qui ad eorum partes deflectebant, iterato baptizare non dubitabant. Quanquam Tichonius, et ipse donatista, referente Augustino, testatur, in concilio suæ sectæ ducentorum et septuaginta episcoporum Carthagine habito, statutum fuisse ut « Traditoribus, si baptizari nollent, pro integris communicaretur » (*Augustinus, epist. 93, n. 93*). At decretum istud non videtur fuisse observatum. Denique Donatus, non ille a Casis-Nigris, sed Carthaginensis post Majorinum episcopus, Catholicam de Trinitate, ut ex scriptis ejus colligit Augustinus, non habuit sententiam: verum addit sanctus Doctor, Donatistas in hunc istius Donati errorem non fuisse intentos, nec facile in eis quemquam, qui hoc illum sensisse noverit, inventum; tametsi tantum apud suos valebat ejus eloquentia et auctoritas, ut ab eo Donatistas nomen traxisse multi existimarent.

De hoc Donato fuse, quod scilicet inter suos præcipuo loco haberetur, agit Optatus, ejusque animi levitatem et furorem, præsertim vero superbiam intolerandam notat. Quippe ita « exaltatum est cor ejus, ut sibi jam non homo, sed deus fuisse videretur; tantumque sibi « de episcopis exegit, ut eum non minori metu omnes venerarentur, quam Deum » (*Optatus, lib. 3*). Hominis tumorem palpabat fovebatque discipulorum ejus adulatio, quorum « apertissimis vocibus, » ait Augustinus, « Donato dicuntur ista cantata, Euge, euge, dux bone, dux præclare: et non dixit ille, *Avertantur statim et erubescant, qui dicunt mihi, Euge euge; nec eos corrigere voluit, ut Christo dicerent, Dux bone, dux præclare* » (*Augustinus Enarr. in Psal. 69, n. 5*). Forte Optatus Donati superbiam nimium auxerit: sed eam tamen immodicam fuisse illud argumentum est, quod aliarum Ecclesiarum communionem ita spernebat, ut ab eis volens ac lubens recederet, quasi earum societate polluendus, aut sanctitatis gratiam amissurus esset. Ejus tempore, ut quidem verisimillimum est, Donatistæ episcopum in urbe Roma habere cœperunt. Nam scribente Optato, qui quidem æqualem habuit Parmenianum, proximum Donati successorem, Claudianus jam sextus erat in Urbe istius sectæ episcopus, non ut communione cum « Romana Ecclesia, in qua semper apostolicæ « cathedræ principatus viguit » (*Id., Epist. 43, cap. 3, n. 7*), jungeretur, sed ut suos qui Romanam migraverant, in sua defectione retineret. Illic « speluncam quamdam foris a civitate cratibus sepserunt, ubi ipso tempore conventiculum habere potuissent. Unde Montenses, et « Cutzupitani » appellati (*Optatus, lib. 2. Append. hujus tomi, in excerptis ad historiam Donatistarum pertinentibus; vide sectionem cui titulus est: « Donatistæ peregrini Romæ commorantes habent... basilicæ vice speluncam extra urbem. »*) Eodem consilio et animo episcopum e suis unum in Hispaniam qui cujusdam nobilis matronæ domum et possessiones procuraret, et alium ad ignotum quemdam extra Africam locum miserunt Donatistæ, nempe ut asseclas suos a deserendo schismate prohiberent (*Augustinus, Contra Litteras Petiliani, lib. 2, cap. 108; et Contra Cresconium, lib. 3, cap. 63*).

Quo tempore Donatus ille Majorino successerit, certo non constat. Ante ultimum Constantini judicium contigisse, ponebant ipsi ejus sectatores, qui suis post Collationem Carthaginensem scriptis eum « sic commendare voluerunt, ut dicerent, quod apud imperatoris « Constantini cognitionem ipse reum et asseruerit et convicerit Cæcilianum » (*Id., Ad Donatistas post Collationem, cap. 46*). Hunc ipsum Donatum Hieronymi Chronicon anno trecente-

simo vigesimo octavo notum, atque anno trecentesimo quinquagesimo quinto Carthagine pulsum fuisse habet. Optatus eum ad Gregorii præfecti, simulque Pauli et Macarii tempus, audaciter iis obsistentem, refert (*Optatus, lib. 3*).

Sic vero idem auctor tres vulgatas persecutiones, quas in se a Catholicis excitatas fuisse Donatistæ jactabant, diserte ac ordine commemorat; eisque ex Ezechielis prophetia tempestatum, pluvie, et lapidum vocabula tribuit. « Fuit primo tempestat, » inquit, « sub Ursacio : « agitalus est paries, sed non cecidit, ut haberet pluvia ubi operaretur. Secuta est pluvia « sub Gregorio : udatu est paries, sed non maduit, ut haberent lapides ubi operarentur. « Post pluviam secuti sunt lapides sub Operariis unitatis : dispersus est paries, sed funda- « mentis suis se iterum reparavit » (*Append. hujus tomi, exeunte sectione cui titulu est : « de « Pauli et Macarii persecutione. »*). Prima Ursacii persecutio ad annum trecentesimum vigesimum referri potest : quandoquidem gesta apud Zenophilum consularem, post quæ Silvanus Cirtensis, Traditor in eis dictus, in exsilium amandatus est « persequentibus Zenophilo et Ursacio » (*Augustinus, Contra Cresconium, lib. 3, cap. 30*), aiebat Cresconius, eodem anno scripta sunt. (Apud Optatum sæpe Ursacio jungitur Leontius, vir plane ignotus apud illius ævi scriptores : quod suspicioni locum præbet, an non confictum fuerit a Donatistis Leontii, uti et Ursacii, et Taurini nomen, ad movendam regiis ministris, qui ad eos reprimendos adhibiti fuerant, invidiam). Gregorius, ad quem tam atroces Donatus litteras dedit, cum « maculam senatus et dedecus præfectorum » (*Optat., lib. 3. Vide in Append. sectionem de Pauli et Macarii persecutione*), appellans, præfecti munus gerebat sub finem imperii Constantini, ex codice Theodosiano (*Codex Theodosianus, lege 3 de Annona et Tribut., et lege 2, de contrah. Empt.*); id est annis 336 et 337. Denique Operarii unitatis, scilicet Paulus et Macarius, a Constante imperatore post patris obitum in Africam missi fuerunt, tum ut ex fisco eleemosynas spargerent in vulgus, tum ut negotium unitatis promoverent. Eis præfracte et impudenter restitit Donatus Carthaginensis, nihil « Imperatori cum Ecclesia esse » obtendens (*Optatus, lib. 3*). Quin etiam Donatus Bagaiensis episcopus in eosdem commovit hominum furiosorum turbam, nempe Circumcelliones : quos quidem ob continentie professionem Donatistæ monachis Ecclesie catholice opponerant. Eorum mores paucis exprimit Augustinus, aitque fuisse « genus hominum agreste et famosissime audacie, non solum in alios immania facinora perpetrando ; sed nec sibi eadem insana feritate parcendo » (*De Hæresibus, n. 69*), qui mortem sibi præcipitiis, flammis et aquarum præfocatione consciscere gloriosum et martyrio proximum deputabant. Adeo porro eorum furor in omnia facinora, paulo ante ceptum negotium unitatis, exarsit, ut ipsorum episcopi Taurino comiti, quo intractabilem eorum compesceret rabiem, scribere fuerint coacti (*Optatus, lib. 3*). Sed cum milites a Comite submissi quosdam ex illis vulnerassent, quosdam etiam interfecissent; hos nihilominus martyrum loco sodales sui habere ceperunt, Taurinum vero inter suos persecutores. Donatus igitur inde furiosam turbam conduxit; quorum furori ut occurrerent Paulus et Macarius, milites a Silvestro comite postularunt. Hos primum aggressi sunt ministri Donatistarum, qui tamen in Macarium totam hujusce tragœdiæ causam rejiciebant. Periere inter mutuas utrinque cædes Donatus et Marculus, de quibus scribit Augustinus incertum esse utrum se ipsi præcipitaverint; maxime cum ejusmodi supplicia Romanæ leges non decernerent : etsi Optatus ab Operariis unitatis multa aspere gesta fuisse non negat. Verum eorum necem Catholicis, tanquam Macarianæ, uti vocabant, vexationis auctoribus, imputabant Donatistæ : qui duos illos factiosos pro martyribus agnoscere, eorumque acta conscribi curarunt. Unde per inscitiam factum est ut in quædam martyrologia nostra referrentur. Etsi porro qui nuntiabant unitatem, sola adhiberent hortamenta; plerique tamen schismaticorum episcopi cum suis clericis vano timore correpti fugerunt : sed qui magis strenui et fortes voluerunt videri, capti et longe relegati sunt (*Ibid.*). Ex horum numero Donatum Carthaginensem exstitisse credere par est, quem Petilianus in collatione Carthaginensi martyrialis gloriæ virum appellat (*Augustinus, Brevic. Collationis, die secunda, cap. 10*).

Sit pax atque unitas Africanæ Ecclesie Constante curante per Paulum et Macarium ad tempus restituta, per annos ferme quatuordecim perseveravit; reformari cepta sub annum 347; et quidem ante Carthaginense sub Grato concilium, in quo pax hæc laudatur, uti et concilium Sardicense anno ipso 347 celebratum; certe ante annum 350, quo Constans Augustus e vivis excessit: integra porro et inviolata ad annum 361, quo Julianus Constantio mortuo ad imperium promotus est. Tunc quippe Donatistarum episcopi ab eo petierunt, ut ab exsilio reverti sibi liceret, supplicantibus Rogatiano, Pontio, Cassiano cæterisque episcopis et clericis partis Donati: qui in litteris Imperatori porrectis eo usque impie adulationis progressi sunt, ut dicerent, apud eum solam justitiam habere locum (*Id. Contra Litteras Petiliani, lib. 2, cap. 97, n. 224, Optatus, lib. 2, Append. hujus tomi, in excerptis ad historiam Donatistarum pertinentibus; vide sectionem cui titulu est : « Episcoporum Donatistarum horrenda facinora. »*). Annuit blandis eorum precibus Julianus; sicque ab exsilio reversi sunt illi palpatores, quos inter Parmenianus recensetur, tertius ex parte Donati apud Carthaginem episcopus atque Donati successor.

Hinc innumeræ cædes, sacra et horrenda facinora consecuta sunt dissimulante Juliano, quæ non statim sub sequentibus Imperatoribus compesci potuerunt (*Optat., ib.*). Nam Juliano mortuo ad diem vigesimam sextam junii anni 363, brevior fuit Joviniani ejus successoris principatus, quam ut tantis malis mederi potuisset. Post Joviniani mortem, quæ mense februario anni proximi accidit, Valentinianus in Donatistas leges tulit, qualis est una Juliano

Africæ proconsuli directa ex urbe Trevirorum, die vigesima februarii, anno 373. Neque iisdem schismaticis favit Romanus comes, qui Romanis copiis imperavit a tempore Joviniani ad annum 373, et ipse a Donatistis inter suos vexatores una cum Taurino et Macario habitus. Nec mitius cum iisdem egit Gratianus Augustus; imo severa in eos edita lege, Flaviano Africæ vicario directa, sancivit, ut ab erroribus sese tandem reciperent, ecclesiis, quas contra fidem retinebant, Catholicæ restitutis. Denique lex Theodosii majoris, ad Tatianum prætorio præfectum data die junii decima quinta, anno trecentesimo nonagesimo secundo, quæ lex quoscumque in hæresi ordinantes vel ordinatos clericos denis libris auri multabat, in nullos postmodum amplius viguit quam in Donatistas.

Verum nihil sic funestam hanc sectam repressit, ac demum ad excidium adduxit, quam intestinæ inter ejus asseclas dissensiones. Hinc enim teste Augustino accidit, ut multa frustra de isto frusto per totam Africam facta sint (*Augustinus, Contra Epistolam Parmeniani, lib. 1, cap. 4, n. 9*): æqua sane et justa divinæ animadversionis vicè, ut sicut Christum dividere conatus fuerat Donatus, sic ipse a suis quotidiana concisione divideretur (*Id., de Agone Christiano, cap. 29*). Primus ex omnibus Tichonius, scriptis suis, præsertim libro Regularum ad sacræ Scripturæ cognitionem edito clarus, stilum suum exeruit in dogmata Donatistarum, multumque negotii Parmeniano facessivit: quo ex Tichonio Augustinus accepit celebre hoc in ipsos dictum: « Quod volumus sanctum est » (*Id., epist. 93, n. 43*). Turbas etiam inter suos gregarios cierunt Urbanenses in quadam Numidiæ particula (*Id., Contra Cresconium, lib. 4, cap. 60*). Rogatistæ item seu Rogatenses, sic dicti a Rogato natione Mauro, atque episcopo, ut videtur, Cartennensi, « brevissimum frustum, » ait Augustinus, « de frusto majore præcisum » (*Id., epist. 93, cap. 8*), quos vexatio Donatistarum, Firmo tyranno, qui in Romanos anno 372 rebellavit, duce, paulo insigniores ac notiores reddidit. Claudianistæ etiam sectionem fecerunt in Donati secta, quæ sectio cum Primiano coiit ante Maximianistarum schisma (*Id., Enarr. in Psal. 36, n. 20*).

Porro Primianus iste quartus ex Donatistis apud Carthaginem episcopus, Parmeniano successit circiter annum 391, quo anno Augustinus Hipponensis presbyter factus est. Primianus altero quam ad episcopatum accessit anno, Maximianistas sibi valde infensos expertus est. Cum enim Maximianum suæ Ecclesiæ diaconum a sacrorum communionem removisset, hic injuriæ sibi factæ impatiens, duos in Primianum schismaticorum conventus coegit; unum Carthagine, quadraginta trium episcoporum; alterum apud Cabarsussim Byzacenæ provinciæ anno trecentesimo nonagesimo tertio, conflatum ex centum vel amplius episcopis, qui remoto Primiano Maximianum subrogarunt. Verum ex adverso Primianus anno sequenti majus concilium trecentorum et decem episcoporum apud Bagaitanum oppidum congregavit, in quo absolutus Primianus, Maximianistæ vero damnati sunt.

Ex his autem dissensionibus, maximeque ex ipsa Maximianistarum causa magnopere profecit catholica Ecclesia; non solum quod ex hujusmodi discidiis multum debilitaretur schisma Donatistarum, vel quod ex argumentis altercantium partium validæ rationes elicerentur ad coarguendam revincendamque eorum ab Ecclesia catholica secessionem: sed quia solemne eorum decretum, crimina contrahi eorum, quibuscum communio fuerit, societate; itemque Baptismus extra eorum cætum nullum et invalidum esse, ac proinde iterandum; denique eorum querelæ de Christianorum principum eorumque ministrorum diligentia, quam ipsi persecutionem appellabant, ad ipsorum conversionem adhibita, ex modo agendi quem Donatistæ in Maximianistas exercebant, penitus corruebant. « Nam, » referente Augustino, « quosdam ex eis, cum eis quos extra eorum Ecclesiam baptizaverant, in suis honoribus sine ulla in quoquam repetitione Baptismatis receperunt, nec eos ut corrigerent, « per publicas potestates agere destiterunt, nec eorum criminibus per sui concilii sententiam vehementer exaggeratis communionem suam contaminare timuerunt » (*Id., de Hæresibus, n. 69*). Primiani partes adjuvit præsertim Optatus cognomento Gildonianus seu satelles Gildonis, ad eosdem insectandos Maximianistas auctoritate et potentia usus illius comitis, qui Romanis copiis in Africa præfuit ab anno 386 ad 397. Optatus iste episcopus erat Thamugadensis, homo famæ projectæ, et ob flagitia omnibus invisus; quocum tamen alii Donatistæ communionem retinuerunt, admissio etiam Baptismo ab eo collato: quod insigne exemplum Catholicis rursus maxime opportunum fuit ad refellendâ dogmata Donatistarum.

His armis gnæviter in illos usus est Augustinus, quem Dei præpotentis providentia ad eos debellandos destinaverat. Mirum est vero quantum in Africa prævaluisset hæc secta, cum eam Vir sanctus adortus est: quod satis arguit magnus ille numerus episcoporum, cum Bagaiensis concilii, tum Cabarsussitani, quos ultra quadringentos fuisse modo vidimus. Sic rebaptizante Donati parte majorem multitudinem Afrorum, inquit Possidius, Africa seducta et oppressa jacebat (*Vita Augustini, cap. 7*). Verum quam primum Augustinus ad eam erigendam stilum et calamum cum voce distinxit, adjuvante Domino, Ecclesia catholica levare exorsa est caput; adeo ut ejus adversarii, et numero et potentia quantumvis superiores, ne quidem ejus conspectum et colloquium ferre potuerint, non suæ, ut persuasum volebant, causæ diffisi, sed hominis dialectici versutiam refugientes. Unde ad ejus scripta nullum scripto responsum dabant; aut si quod darent, tanta id cautione faciebant, ut omnibus inde perspicuum esset, eos nobilis adversarii reformidare congressum, ac magnopere vereri ne sua responsa in ejus manus venirent. Id Donatistis ipsis exprobrat sanctus Doctor his verbis: « Nam si se ipsos intelligi volunt sapientes, et scribas, et prophetas, nos autem tanquam

« persecutores sapientium et prophetarum; quare nobiscum loqui nolunt, cum ad nos missi sint? Denique iste qui illam scripsit epistolam, cui modo respondemus, si urgeatur a nobis, ut ei manu propria subscribens suam esse fateatur, forte non faciat: usque adeo timent, ne ulla eorum verba teneamus. » Quare cum Petiliani, ad quam respondere cœperat, epistolam perquireret, vix post unum aut alterum annum integram reperire potuit: quia « nullus; » inquit, « a quo petita est; eam dare voluit, posteaquam cognoverunt nos ei parti ad quam pervenimus respondere » (*Contra Litteras Petiliani, lib. 1, cap. 19, n. 21*): Denique invictissimi Doctoris calamum et colloquium adeo refugiebant, ut potius eum e medio tollendum, quam congrua responsione confutandum existimarent (*Possidius, in Vita Augustini, cap. 9*).

Is cum anno 391, ut jam diximus, presbyter Hipponensis, et post annos quatuor episcopus factus esset, primum in Donatistas opusculum presbyterii sui tempore edidit, quem Psalmum contra partem Donati appellavit abecedarium, pro rudioris populi captu accommodatum ad cantandum: in quo totius schismatis historiam, ab Optato, ut videtur, acceptam, cum brevi ejus refutatione, claris et simplicibus verbis exposuit. Hoc autem opusculum in Retractationibus collocat post alterum de Fide et Symbolo, quod in concilio Hipponensi anni 393 composuit. Exstat in hoc concilio decretum de recipiendis clericis Donatistarum. Hos cum initio in honoribus suis suscepissent Catholici; postea id vetitum fuit, anno forsan 392, in synodo Capuana: quam prohibitionem confirmat concilium Hipponense, sed tamen exceptis his quos aut non rebaptizasse constiterit, aut qui cum suis plebibus ad communionem catholicam transire voluerint (*Append. hujus tomi, De Donatistis clericis, etc*). Idem sancitum fuit in Carthagineensi conventu anno 397.

Sub hæc, alterius Carthagineensis synodi Patres die junii decima sexta, anno 401, statuerunt interpellandum esse Anastasium papam cum Venerio episcopo Mediolanensi, ut consentirent, eos ad clericatum promoveri posse, qui a puero inter Donatistas Baptismum accepissent; cæteros vero majori eorum considerationi dimittendos censuerunt (*Ibid., De reconciliandis Donatistis, etc*). Verum in alio ejusdem anni concilio die septembris decima tertia coacto definitum est, omnes cum suis honoribus posse admitti, si e re Ecclesiæ catholicæ videretur.

Ex adverso Donatistæ suæ etiam conciliabula celebrarunt, unum Constantiæ, alterum in urbe Milevitana, quorum acta exciderunt (*Augustinus, epist. 34, n. 5*). Sed longe tolerabilior est hæc jactura, quam libri ab Augustino tum presbytero elucubrati contra Epistolam Donati, scilicet Carthagineensis, in qua ille id agebat, ut nonnisi in ejus communiōne Baptisma Christi esse crederetur (*Id., Retract. lib. 1, cap. 21*). Habitæ sunt deinde a sancto Doctore collationes cum Donatistis; una anno 397 aut insequenti apud Tubursicum, cum Fortunio donatista, apud eam urbem episcopo, aliisque nonnullis Donatistis (*Id., epist. 44*). Alia per litteras habita est cum alio ejusdem sectæ episcopo, Honorato nomine, et cum Clarentio item episcopo: idemque actum esset cum Crispino Calamensi ætate et fama inter suos celebrato, nisi per eum stetisset (*Id., epist. 49, 70, 51*).

Ad eundem fere annum 400 composuit duos, quos huc usque desideramus, libros, quorum titulus erat, « Contra partem Donati. » Sub idem tempus Epistolam a Parmeniano contra Tichonium scriptam refellit tribus libris, in quibus celebrem versat solvitque quæstionem, utrum in unitate et eorundem communiōne Sacramentorum mali contaminent bonos. Deinde septem de Baptismo libris schismaticorum de iterando Baptismo argumenta inania esse demonstravit, tantumque abesse ut eis faveret Cyprianus, ut e contrario nihil sic valeret ad refellendos Donatistas, et ad eorum prorsus ora claudenda, quomodo litteræ, factamque Cypriani. Perit alius ejusdem ætatis libellus, cujus erat inscriptio, « Contra quod attulit Centurius a Donatistis. » Haud longè ab eodem tempore Petilianus Cirtensis, seu, quod idem est, Constantinensis episcopus, inter schismaticos, si quis alius, maxime celebris, clero suo epistolam contra Ecclesiam catholicam scripsit: quam etsi magno studio tenerent occultam Donatistæ, intercepti nihilominus Vir sanctus, eamque duabus repetitis vicibus totidem libris arguit; partim anno 400, cum integram nondum habuisset; totam vero, anno 402. Ad primum librum Petilianus nonnisi convicia reposuit: quod tertio libro Augustiniano, sane admirabili; argumentum et occasionem dedit. Neque silentio prætereunda est Epistola ad Catholicos, vulgo liber de Unitate Ecclesiæ, opus eadem, ut in ipsius exordio dicitur, occasione conscriptum.

Inter hæc, Honorius imperator lege lata capitale supplicium decrevit in Ecclesiarum sacrarumque ministrorum violatores: quæ lex ad Donatistas quoque liquet pertinere. Eos vero solos indubie affecit aliud anni 400 imperatoris ejusdem edictum, ut publicis vicis ubique affigeretur. « Rescriptum quod Donatistæ a Juliano principe impetrasse dicebantur, » pro sua ab exilio revocatione, et Gesta quibus hujuscemodi allegatio inserta erat. Id autem ideo edixit Honorius, quo omnibus innotesceret eorum desperatio et fucata perfidia.

Anno 403 die augusti vigesima quinta Carthaginem convocatus est catholicorum episcoporum Africæ generalis cætus, cujus hoc decretum fuit, ut solemni instrumento provocarentur Donatistæ ad reddendam in publica collatione suæ defectionis rationem (*Id., Contra Cresconium, lib. 3, cap. 45*): sed hanc conditionem indignis modis communi consilio recusarunt. Hinc epistolam laicis ejusdem sectæ scripsit Augustinus (*Id., epist. 76*), ut ex hæc suorum episcoporum declinatione suspectam causæ suæ justitiam tandem habere discerent. Sed non hic stetit Donatistarum vanitas. Nam Crispinus Calamensis episcopus Possidium

eiusdem civitatis catholicum episcopum sic insectatus est, ut is vix fuga salutis suæ consulere potuerit (*Augustinus, Contra Cresconium, lib. 3, cap. 46; et Possidius in Vita Augustini, cap. 12*). Ob hæc et alia facinora Crispinus in iudicium vocatus, et pro hæretico habitus, cum ex præscripto legis Theodosianæ anni 392 decem auri librarum multam sibi impositam vidisset, coram Proconsule causam suam peroravit, atque hæretici crimen a se amoliri conatus est. Sed justam ac legitimam fuisse hoc nomine in eum prolatam sententiam Possidius in publica disputatione probavit. Sed tamen remissa Possidii rogatu multa, Crispinus Imperatorem appellavit, qui eandem multam ipsi cæterisque Donatistis clericis inflixit.

Cum hæc agerentur, Circumcelliones in Maximianum episcopum Bagaiensem aliosque tam atrociter grassati sunt (*Augustinus, Contra Cresconium, lib. 3, cap. 43*), ut concilii Carthaginensis Patres die junii vigesima sexta, anno 404, adeundum Imperatorem censuerint, ad coercendam legibus tantam immanitatem: sed ea tamen, quam Augustinus interposuit, conditione, ut leges illæ plus moderationis, quam severitatis haberent (*Append. hujus tomi, in excerptis ad historiam Donatistarum pertinentibus, vide sectionem cui titulus est: « Concilii Carthaginensis adversus Donatistas ad Honorium imperatorem legatio. »*). At furiosorum hominum in Maximianum crudelitas severissimas leges ab Honorio extorsit.

Per id tempus Cresconius grammaticus e grege Donatistarum Epistolam Petiliani contra primum Augustini librum asserere tentavit: sed inanem hominis conatum Doctor sanctus revicxit quatuor libris, qui nonnisi post promulgatas ab Honorio leges conditi fuerunt. Non multo post tres aliæ, quæ ad nos usque non pervenerunt, Augustinianæ prodierunt lucubrationes, nempe liber « Probationum et testimoniorum contra Donatistas, » item alter « Contra Donatistam nescio quem, » tertius denique inscriptus, « Admonitio Donatistarum de Maximianistis » (*Augustinus, Retract. lib. 2, cap. 27, seqq.*). Præter ea aliud Petiliani de Unico Baptismo scriptum occasionem Augustino præbuit novæ refutationis, quæ eundem titulum præfert. Exstat illa quidem, sed quæ proxime hanc secuta est de Maximianistis contra Donatistas lucubratio, qua rursus diligentius ostendebat eorum adversus Ecclesiam errorem sola funditus Maximianistarum causa subverti, intercidit.

Anno 406, die trigesima januarii, Maximinus episcopus Sinitensis, aliique nonnulli Donatistæ audientiam in publico apud Ravennam consessu coram Præfecto prætorii petierunt, ubi cum Catholicis causam suam ventilarent. Verum Maximinus ad saniolem mentem reversus, Ecclesiæ catholicæ communionem meruit (*Id. Brevic. Collationis cum Donatistis, die 3, cap. 141; epist. 88, n. 10, et epist. 105, n. 4*).

Jamvero anno 407 nova iterum per Africanos Patres decreta, novæque per Honorium leges. Nam die decima tertia junii quidam in concilio Carthaginensi canones sanciti sunt de Ecclesiis Donatistarum, qui ad Ecclesiæ communionem revertebantur: et mensis novembris die decima quinta, et die vigesima quarta, Honorius novas leges condidit ad Donatistas reprimendos.

Anno 408 Stilichone ad diem augusti vigesimam tertiam interfecto, novæ per Donatistas turbæ excitatæ sunt, quasi eo mortuo legibus soluti essent: et ne audaciæ color deesset, indulgentiam ab Honorio factam commenti sunt. Sed commentum statim dissiparunt leges ab Imperatore eodem anno et sequenti in eos latæ. His severe exsequendis cum incumbere præsidet, pœnam sanguinis a schismaticis factiosis amoliri conatus est Augustinus.

Verum ut sunt versatiles principum leges, circiter medium anni 409 Honorius hæreticis exercendæ religionis suæ libertatem concessit: sed eam libertatem, flagitantibus concilii Carthaginensis anno sequente habiti legatis, abrogavit eodem anno, mense augusto, litteris Heracliano Africæ comiti directis.

Tandem die octobris decima quarta ejusdem anni 410 solemniter inter utrasque partes collatio ab Honorio Imperatore indicta est, Carthagine habita prima, tertia, et octava die junii anni 411, præsidente Marcellino tribuno: qua in collatione Donatistæ victi, non tamen convicti fuerunt. Nam Imperatorem confestim appellarunt, qui novo in eos prolato edicto ad diem trigesimam januarii anni 412, id tandem effecit, ut multi Ecclesiæ communionem sint amplexi. Hujus collationis acta cum prolixitate sua lectores fatigarent, eadem in compendium redegit Augustinus, et Breviculum Collationis nuncupavit. Sed quia Donatistæ ejusdem collationis acta variis mendaciis ad retinendos suorum animos subornare et depravare conabantur, eorum calumniis occurrit strenuissimus Athleta, edito ad Donatistas laicos libro, cui titulus est, « Post Collationem ad Donatistas. » Alia ejusdem argumenti scriptio paulo post eodem auctore prodiit ex concilio Cirtensi ad diem junii decimam quartam anni 412 celebrato.

Post magnam illam, cujus modo meminimus, collationem, Marcellinum tribunum qui ei præfuit, capitali odio persecuti sunt Donatistæ, maxime quod imperialium adversus eos legum executionem in Africa urgeret (*Augustinus, epist. 141*). Hunc ergo malis artibus et occultis cuniculis ita apud Marinum comitem infamarunt, ut ejus jussu Tribunus capite plexus sit die decima tertia septembris, anno quadringentesimo decimo tertio (*Id., epist. 151*). Verum nihilo mitius actum est cum Donatistis, contra quos Honorius die vigesima nona mensis junii anni sequentis severissimam omnium legem condidit, missis etiam mense augusto desinente litteris contestatus, Marcellini nece nequaquam detractum auctoritati collationis Carthaginensis, cui præfuisset. Non melius Donatistis cessit importuna apud Bonifacium comitem interpellatio, qui rejectis mendacissimorum hominum calumniis, Augustini consilia prætulit sibi præscripta in eximio illo libro sive epistola quæ est « de Correctione Donatistarum » (*Id., epist. 185*).

Anno 418, universalis concilii Carthaginensis Patres die prima maii nova decreta condidere ad exstinguendas obstinatissimæ sectæ reliquias. Mense vero septembri proximo, cum Augustinus apud Juliam Cæsaream versaretur, Emeritus ægre admodum e latebris suis eductus est ad ineundam cum sancto Doctore disputationem: sed ejus præsentia ita debilitatus et fractus animo est, ut ne mutire quidem aut hiscere ausus fuerit. Aliquanto ante ediderat Augustinus librum, cui titulus, « Ad Emeritum Donatistarum episcopum post Collationem, » quo res quibus illi vincuntur, vel victi esse monstrantur, breviter complectebantur (*Id., Retr. lib. 2, cap. 46*).

Circiter annum eundem 418 aut 419 habitus est Donatistarum conventus, cui Petilianus cum aliis plus quam triginta episcopis interfuit: a quibus id statutum, ut qui Catholicis communicaverunt, episcoporum vel presbyterorum, tantum si sacrificium non obtulerint, aut in populo non tractaverint, ad veniam pertineant, et in suis honoribus recipiantur (*Id., Contra Gaudentium, cap. 37*).

Interea Dulcitus exsecutor imperialium jussionum contra Donatistas, Gaudentium ejusdem sectæ episcopum litteris hortatus est ad unitatem, dissuadens incendium, quo se ac suos cum ipsa in qua erat ecclesia consumere minabatur. Gaudentius respondit ad Dulciti litteras: cujus rogatu Augustinus eidem Gaudentio reposuit edito libro, cui alium ad Gaudentii responsionem adjecit.

Hæ sunt postremæ sancti Doctoris lucubrationes in Donatistas, quorum numerus cum deficeret in dies, invictissimum scriptorem tandem quiescere sivit. Nec tamen sic tum extincta fuit pestilentissima secta, ut ejus reliquiæ longe post Augustini tempora non superfuerint, sed veluti languentis corporis et ad excidium properantis simulacrum, aut sicut favilla fumusve ex ingenti relictus incendio.

Cæterum ad calcem horum operum rejecimus sermonem qui dubius nobis visus est, Augustino adscriptum, « de Rusticiano subdiacono a Donatistis rebaptizato et in diaconum ordinato. » Huic sermoni subjecimus indicem operum sancti Doctoris contra Donatistas in præcedentibus tomis sparsim editorum, una cum serie et argumentis epistolarum quæ eadem occasione scriptæ sunt. Nobis etiam operæ pretium visum est in Appendice post suppositum librum contra Fulgentium donatistam, edere varia scripta et monumenta, quæ ad Donatistarum historiam pertinent, nonnulla quidem integræ, aliorum vero fragmenta; præcipue vero ex Collatione Carthaginensi, Exordium cujusque actionis, Præceptum Imperatoris de habenda Collatione, Edictum Marcellini primum ac secundum, Notoriam Donatistarum edicto respondentium, Mandatum Catholicorum quo tota causa comprehensa est, Notoriam Donatistarum alteram, Donatistarum litteras contra Catholicorum Mandatum, tandem Sententiam judicis; haudquaquam iis omissis quæ ab Augustino in eadem collatione dicta sunt. Hujus enim collationis felix ac secundus successus Augustini maxime curis et industriæ acceptus referendus est, « Quisquis ergo, » inquit Possidius, qui et ipse Collationi interfuit, unus ex septem episcopis ad disputandum designatis, « diligentiam et operam beatissimæ memoriæ Augustini pro Ecclesiæ Dei statu cognoscere plenius voluerit, etiam illa « percurrat gesta. » Quippe « totum illud bonum per sanctum illum hominem, consentientibus nostris episcopis et pariter satagentibus, et cœptum et perfectum est » (*Possidius, in Vita Augustini, capp. 14, 13*).

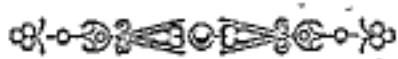
IN PSALMUM CONTRA PARTEM DONATI,

Vide lib. 1, cap. 20, Retractationum, tom. 1, col. 617, a verbis, Volens etiam, usque ad verba, Hypopsalma est, ubi loquitur Augustinus de quodam Procœmio causæ, quod PP. Benedicti dicunt ab hypopsalmate esse plane diversum, et quod hactenus desideratur. M.

S. AURELII AUGUSTINI

HIPPONENSIS EPISCOPI

PSALMUS CONTRA PARTEM DONATI (a)

Omnes qui gaudetis de pace, modo verum judicate.

Abundantia peccatorum solet fratres conturbare: Propter hoc Dominus noster voluit nos præmonere,

ADMONITIO PP. BENEDICTINORUM.

Psalmus Abecedarius contra partem Donati recognitus est denuo ad antiquiores editiones Joannis Amerbachii, Desiderii Erasmi ac Lovaniensium Theologorum, et ad variantes lectiones veterum codicum Belgicorum Cambronensis ac Endoviensis.

Comparavimus præterea eas omnes editiones initio Retr. et Confess., t. 1, memoratas. M.

(a) Scriptus circiter finem anni Christi 593, quandoquidem in Retractationibus ponitur secundo loco post librum de Fide et Symbolo in Hipponensi concilio ejusdem anni compositum.